

REVIEW OF RESEARCH

ISSN: 2249-894X

IMPACT FACTOR : 3.8014 (UIF)

VOLUME - 6 | ISSUE - 10 | JULY - 2017

हैद्राबाद संस्थानातील निजामाविरुद्ध लढा आणि मराठवाड्यातील गढी/वाड्यांतील वतनदारांचा सहभाग

प्रा. डॉ. डी. एस. बिराजदार

इतिहास विभाग प्रमुख, श्री. छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय,
उमरगा, जि. उस्मानाबाद .

प्रस्तावना :

इ. स. १७२४ मध्ये मीर कमसुरद्दीन चिनकिलीजखान निजाम उल-मुल्क याने हैद्राबाद राज्याची स्थापन केली. निजामाचे सर्वांत प्रबल शत्रू मराठे होता. इ. स. १७२८ पालखेड, इ. स. १७३७ भोपाल, इ. स. १७६० उदगीर, इ. स. १७६३ रक्षसभुवन, इ. स. १७९५ च्या खड्यांच्या लढाईत मराठ्यांनी निजामाचा परभाव केला होता. इ. स. १७९८ पर्यंत निजामाच्या दरबारात फ्रेंचाचे वर्चस्व होते. त्यानंतर हैद्राबादच्या दरबारात इंग्रजाचे वर्चस्व वाढले. इंग्रज गढऱ्यार जनरल लॉर्ड वेलस्लीच्या तैनाती फौजेला बढी पडणारे पहिले भारतातील राज्य हैद्राबादचे होते. १२ ऑक्टोबर १८०० रोजी हैद्राबादचे स्वातंत्र्य नष्ट झाले. पुढे इंग्रजांनी निजामाच्या नावाने पण त्याच्याच खर्चाने इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या देखरेखीखाली आणि रेसिडेन्टच्या पूर्ण ताब्यात असलेली फौज तयार करण्यास सुरुवात केली. हिच ती हैद्राबाद कॉन्सिनेन्ट फौज होय. या सैन्यावर निजामाचा ताबा नाममात्र होता. या फौजेची मुख छावणी बोराराम येथे व लहान लहान छावण्या औरंगाबाद, मोमिनाबाद, जालना, लिंगसगूर, मखतल, वरंगल, इलिचपूर इ. ठिकाणी कायम करण्यात आल्या होत्या. या सैन्याच्या मदतीने इंग्रजांनी निजामाच्या राज्यातील सगळी बंडे मोडून काढली. निजामाविरुद्ध ही बंडे राज्याच्या कोणत्या ना कोणत्या तरी भागात सतत चाळीस वर्षे होती. औरंगाबाद येथील भिल्लांचे बंड (१८२७), नांदेड जिल्हातील हटकरांचे बंड (१७९८ ते १८२०) बिदर आणि उस्मानाबाद जिल्हातील देशमुखांची बंड (१८२०), सिंरुचा व महादेवपुर येथील जमीनदारांचे बंड (१८२०), रायचुर जिल्हातील वीरप्पाचे बंड (१८१९), व कोहरान अरब आणि नरसिंगरावाची उठावणी अशी अनेक बंडे या काळात उद्भवली. त्यापैकी इ. स. १८१८ मध्यील मराठवाड्यातील बीड जिल्हातील धर्मांजी प्रतापरावाने बीडपासून ४५ मैलावरील 'दिबी' या गावातील आठ बुरुजाच्या गढीच्या साह्याने हा लढा दिला होता.^१

इ. स. १८०० ते १८१९ या काळात नांदेड जिल्हातील हटकरांचे बंड सर्वांत मोठे होते. हदगाव तालुक्यातील नोवा हे त्यांच्या लढ्याचे मुख्य ठिकाण होते. नोवा येथील गढीला किल्ल्याचे रूप प्राप्त झाले होते. गढी भोवती १२.१९ मी. रुंदीचा आणि ७.६२ मी. खोल खंदक खोदण्यात आला होता. इंग्रज सेनापती मेजर पिटमनच्या नेतृत्वाखाली लढल्या गेलेल्या या लढ्यामध्ये १) रसेल ब्रिगेडचे १७८० सैनिक १७१ तोफा, २) बेगर इन्फन्ट्रीची पहिली बटालियन, तिसरी, बटालियन आणि आर्टिलसी ३) घोडदळ ३ रिसाल, २००० सैनिक कॅप्टन इळ्हॉन डेव्हीसच्या नेतृत्वाखाली इतक्या मोठ्या फौजेच्या साह्याने इंग्रजांनी या बंडाचा बिमोड केला. मेजरआर. जी. बर्टन याने 'हैद्राबाद कॉन्सिनेन्टच्या' इतिहासात कंपनी सरकारच्या फौजेने दिलेला सगळ्यात कठीणलढा म्हणजे हटकराचा संघर्ष होता असे म्हटलो जाते.ⁱⁱ

लातूर जिल्ह्यातील इ. स. १८२० मध्यील शिलंगच्या देशमुख यांने उदगीरचा किल्ला आणि आसपासची ठाणी ताब्यात घेतली होती. डिसे. १८२० मध्ये हे बंड लेफ्टनन्ट सदरलॅण्डने मोडून काढले. तो म्हणतो, २४ डिसे. १८२० रोजी त्याने सुलीयाळी गावावर हल्ला. कॉटिन्जेंट फौजेने २४ आणि ३१ डिसेंबर च्या आठवड्यात सुलीयाळी, हतनूर, गोजेगाव आणि बतीनगाव हे किल्ले घेऊन शिवलिंग याचे बंड मोडले.ⁱⁱⁱ यापैकी गोजेगाव (जि. नांदेड) या ठिकाणी गढी आहे.^{iv}

इ. स. १८३२ मध्ये लातूरचे देशमुख आणि शिरढोणचे देशपांडे यांनी बंड केले. एप्रिल महिन्यात मोमिनाबादच्या घोडदळाने त्यांच्यावर चाल केली आणि त्यांचा नांदगावचा किल्ला हस्तगत केला व बंड मोडण्यात आले.^v

इ. स. १८५२ मध्ये बिदर जिल्हात लिंगप्पाने बंड उभारले. हिंगोली आणि गुलबर्गा येथील कॅन्टिजेन्ट फौजेच्या तुकड्यांची ब्रिगेडी अर्मेन यांच्या नेतृत्वाखाली ८ मार्च ते ४ एप्रिल पर्यंत सावरगाव, लौढी, कुलगान, वूर्टी, जळकोट, दापली येथील गढ्या आपल्या ताब्यात घेऊन पाढून टाकल्या व बंडाचा बिमोड केला.^{vi} (आजच्या लातूर उदगीर, अहमदपूर, निलंगा हे तालूके इ.स. १९५७ पुर्वी बिदर जिल्हात होते).

१८५७ च्या स्वातंत्र्य युद्धाच्या काळात हैद्राबाद संस्थानातील ठिकठिकाणी उठाव झाले होते. तात्या टोपेने पाठविलेल्या व नानासाहेब पेशव्यांचा हस्तक स्वतःस सातारकर छत्रपतीचा वारस म्हणवणाऱ्या रामराव ऊर्फ जंगबहादुरने या भागात संघटना स्थापन करून कार्य केले होते. १८६७ रामरावस भालकी (जि.बिदर) येथे पकडण्यात घेऊन त्यांच्यावर सरकार विरुद्ध युद्ध पुकारण्याच्या हेतुने फौजफाट्याची तयारी करणे हा आरोप होता. रामराव ऊर्फ जंगबहादुरने बिदर जिल्हा फिरून लोकांना ठिकठिकाणी छत्रपतीचा शिक्का असलेले कौतनामे देऊन आपल्या नौकरीत घेतले होते. मौजे आष्टे. ता. राजूरा (सध्याचे अहमदपूर) जि. बिदर येथील गढी ताब्यात घेऊन बांधायला घेतली. असा आरोप रामरावावर ठेवण्यात आला. या खटल्यात रामरावसोबत, भीमराव, यशवंत नाईकवाडी, जहांगिर आली, वीरभद्रप्पा रामशेष्टी, बाळकृष्ण व्यंकटराव (रा. सर्व भालकी) विठोबा गोंडाजी पाटील, भुतमुगळी (ता. निलंगा) यांचा समावेश होता. या खटल्यामधून जी माहती मिळते त्यात वडवळा, उंवरना, गावांचा शिरुर (परगणे वडवळ) येथील गढीचा औसा व नळदुर्ग येथील किल्ल्याचा, त्याशिवाय अंदराळ (ता. उदगीर), मौजे लालकूवी (ता. उदगीर) येथील बापूर मोकाशी लालकूवीवर व बाळकृष्ण मोकाशी अंजनसाडीकर या व्यक्तीचा उल्लेख बाळकृष्ण यांच्या जबानीत आढळतो.^{vii} याशिवाय कोलनामे दिलेल्याअशा ९८ माणसांची यादी या संदर्भात मिळते.

वरील गावापैकी भालकी, बाभळगाव, लातूर, वडवाळ, हिपरगा, राजूरा, शिरुर, धामणगाव, शिरुर, शंभु उमरगा डोंगरज, देवणी, अष्टे, झरी, लोहारा, चाकुर या गावात गढी आहेत.

थोडक्यात १८५८ पासून १८६७ पर्यंत म्हणजे नऊ वर्षे, बीदर, लातूर, उस्मानाबाद, बीड या भागातील शेकडे माणसे या कटात सामील होती. रामराव ऊर्फ जंगबहादुर यास काळ्या पाण्याची शिक्का झाली.^{viii}

१८८५ मध्ये राष्ट्रीय कॉग्रेसची स्थापना झाली. हैद्राबाद संस्थानातील डॉ. अंगोरनाथ, मुल्ला अ. कव्युम, रामचंद्र पिल्ले, मोहिब हुसेन इ. नी कॉग्रेसला या काळात पाठिबा दिला. १८९२ मध्ये आर्य समाजाची स्थापना आणि गणेश उत्सवाचा प्रारंभ या दोन घटना हैद्राबादेतील भावी चळवळीच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्व ठरल्या. पुढे १९२०-३० च्या काळात आंध्रसभा, कर्नाटक परिषद, महाराष्ट्र परिषद या सभाचे कार्य सुरु झाले. हिंदू महासभा आणि आर्य समाजांनी ही या काळात आपलया कार्याना सुरुवात केले. इतेहादुल मुसलमानाची चळवळी हा सुमारास सुरु झाली. स्टेट कॉग्रेसवरील बंदीमुळे झालेला सत्याग्रह (१९३८), आर्य समाजाचा सत्याग्रह आणि नागरिक संघाचा सत्याग्रह, यामुळ १९३८ हे साल हैद्राबादच्या इतिहासात क्रंतीकारक ठरले.

१९३८ ते १९४८ हा हैद्राबाद मुक्ती संग्रामातील महत्त्वाचा कालखंड आहे. हैद्राबाद मुक्ती संग्रामातील अनेक पैलुवर विविध लेखकांनी प्रकाश टाकला आहे. येथे वरील कालखंडात मराठवाड्यातील गढी/वाड्यांमध्ये लढल्या गेलेल्या हैद्राबाद स्वातंत्र्य चळवळात लातूर जिल्ह्यातील हाडोळी (ता. निलंगा), तोंडचिर (ता. उदगीर), तळणी (जि. नांदेड), चिखली (जि. उस्मानाबाद) येथील गढ्यांच्या सहभागांचा थोडक्यात आढावा घेतला आहे. तसेच या लढ्याच्या वेळी या परिसरातील काही गढी/वाड्यांचा थोडा फार संबंध आला. अशाही काही गढ्यांचा आढावा घेतलेला आहे.

हाडोळी हे गाव लातूर जिल्ह्यातील निलंगा या तालुक्यात आहे. या ठिकाणी मोहनराव पाटील यांच्या गढीवर ३ मार्च १९४७ रोजी राजाकारांसमवेत संस्थान झुंज झाली. मोहनराव पाटलांच्या गढीला ४५ फुट उंच व ६१ फुट व्यास असलेल्या अष्टकोनी चिरेबंदी बुरुज आहे. ही गढी क्रांतीकारकाचे आश्रयस्थान होती. मोहनराव पाटलांनी सहा जेजलांच्या साहाने (जेजल म्हणजे बारा फुट लांबीची व २ इंच व्यासाची बंदुकीपेक्षा तिप्पट जाड नवी) मागे अडीच तीन फूटाचा लाकडी तुंबा एक प्रकाराची मोठी प्रंचद बंदुक) आणि तीन रेकलांच्या साह्याने (रेकला म्हणजे लहानशी तोफ) दिलेला लाढा प्रसिद्ध आहे. सर्व जाती जमातीच्या लोकांनी गढीत राहून त्यांना लढ्यात मदत केली होती. बुरुजाच्या गाभान्यातील खोलीत त्यांचं कुटुंब राहत होते. या खोलीत दारु गोळ्याचा साठा ही प्रचंड प्रमाणात होता.^{ix} (हा वृतांत प्रकाशित आहे.)

तोंडचिर (ता. उदगीर, जि. लातूर) येथे वत्सलाबाई पाटलीन यांची मजबूत गढी होती. किसनगीर नावाचा एक क्रांतीकारक व्यक्ती पाटलीण बाईच्या गुमास्ता म्हणून काम पाहत असे. त्याच्या मार्फत वत्सलाबाईना सांगून तादलपुरच्या पाटलाने मुक्ती लढ्यासाठी गढी किसानदलाच्या ताब्यात देण्याची विनंती केली. पाटलीणबाईनी आंनदाने गढी रिकामी करून दिली.^x

तळणी (ता. उमरी, जि. नांदेड) येथील लोकांनी निजाम सरकारला सारा व लेक्की देण्यास नकार दिल्यामुळे, २३ जाने. १९४८ रोजी एक पोलिस पथक तिकडे रवाना झाले. या पोलिस पथकाने येथील मजबूत अशी देशमुखांची गढी आपल्या ताब्यात घेतली. रात्रीच्या वेळी गच्चीवर हे पोलिस पडले असता. क्रांतीकारकानी गोळीबार करून गच्चीवरील दोन शिपाई ठार केले. पाच सहाजनांना जखमी केले. क्रांतीकारक आले तसेच गायब झाले, उमरी बँकेच्या रक्षणासाठी असलेले पन्नास हत्यारबंद पोलीसांचे पथक तळणीला आले. क्रांतीकारकाना जे हवे होते ते झाले. त्यांनी उमरी बँक लुटली.^{xi}

कोळखेड (ता. उदगीर, जि. लातूर) येथील आण्याराव पाटील यांनी खतगावाच्या दोन रोहील्यांना ठार मारले होते. रझाकारांना ही बातमी समजताच त्यांना पाटलांचे घर पेटविले. पाटलांच्या वाडा इतका मोठा होता की, वाड्यात लहान मोळ्या सतर चौकटी होत्या. राजाकारांनी आतील धान्य जाळून टाकले. हे धान्य किसानदलाच्या लोकांना मिळत असे. किसानदलाबरोबर रझाकारांची १२ ऑगस्ट १९४८ ला लढाई झ

गाली. लढाईत उदगीरहून शंभर हत्यारी पोलिस, त्यांचे अधिकारी, पठाण, रोहीला आणि हजार बाराशे रझाकार होते. या लढाईत रझाकारांनी माघार घेतली. किसान दलाच्या कार्यत्वांनी सोलापुरला जावयाचे ठरविले. अटरगा, सावरी, जवळगा, कसगी, केसरजवळगा वागदरी यामागांने ते लिंगदरीच्या भाऊराव पाटील गढीत हत्यारे ठेऊन सोलापुरला गेले. तेथे स्वांतत्र्य सैनिक भाई छत्रुसिंग चंदेले यांनी या किसान दलाने स्वागत केले.^{xii}

चिखली (जि. उस्मानाबाद) येथील पाटलांच्या गढीला ११ मे, १९४८ रोजी रझाकारांनी वेढा घातला. कारण किसान दलाचा दत्तुगीर पाटलांच्या वाड्या आल्याचे रझाकारांना समजले. कोथळीचे रामराव पाटील दोन आडीशे हत्यारबंद साथीदारासह ग्यानोबा पाटलाच्या गढीत दाखल झाले. रझाकारांनी क्रांतीकारकाना आपल्या ताब्यास देण्यास सांगितले. तेंव्हा ग्यानबा पाटलांनी कडाडुन त्हटले 'पोटच देईन पण पाठंच देणार नाही.' या त्यांच्या बोलण्याने भ्याड वृत्तीच्यातही वीरश्री चढली. पराक्रमाची शर्त करण्यास सांगितले, परंतु एकाही रझाकारांने गढीवर गोळी झाडली नाही. गढीवरून गोळीबार करु नये असा निरोप रझाकारांनी पाठविला, ते आपपल्या गावी निघुन गेले व दुसऱ्या दिवशी दत्तुगीर किसान दलात गेले.^{xiii}

किसान दलाच्या कार्यकर्त्याना शेळगी (ता. निलंगा, जि. लातूर) येथील त्रिवेणीबाई पाटलीण यांनी आपल्या गढीत आश्रय दिला होता. ही बातमी औराद येथील पोलिस ठाण्यात समजली. त्यानंतर झालेल्या संघर्षात तीन पोलिस ठार झाल्यावर पोलिसांनी चांगलाच पळ काढला. त्रिवेणीबाईनी किसान दलाच्या कार्यकर्त्याना हत्यारे विकत घेण्यासठी स्वतःजवळचे सात हजार रुपये रोख, चांदीची नाणी दिली व आपल्या देशवांधवाच्या रक्षणासाठी या पैशाचा उपयोग करा असे सांगितले. त्या स्वतःएक रायफल घेऊन कमरेला तलवार लावून घेऊन वार स्वार होऊन मोहिमेवर जात असत.^{xiv}

१९४८ मध्ये मेहकर (ता. निलंगा, जि. लातूर) येथे किसानदलाचे कार्यकर्ते येताच रझाकार, पठाण, व रोहिले यांनी गावातील मजबूत गढीचा आश्रय घेतला. मेहकरमधील एका अज्ञात महिलेने ही बातमी किसानदलाच्या कार्यकर्त्याना सांगितली. किसानदलातील कार्यत्वांनी गढीस वेढा घातला. गढीतून या कार्यकर्त्यावर गोळीबार सुरु झाला त्यात बातमी देणारी महिला ठार झाली.^{xv}

तांदुळजा (जि. लातूर) येथील गढीतील जगजीवन ऊर्फ युवराज नाईक बाबने, स्वातंत्र्यसैनिक आण्णासाहेब बाबने, नारायण उर्फ तात्यासाहेब बाबने यांनी रझाकारांविरुद्ध लडा पुकारला होता. रझाकारावर झालेल्या पोलिस करवाईच्या वेळी रझाकर वापस जात असताना गढीवर हल्ला होणार अशी बातमी मिळाली. गढीतील नाराण ऊर्फ तात्यासाहेब बाबने यांनी धैर्याने लडा दिला. तांदुळगा गावच्या उत्तरेस राडी या गावी चार तास गावकऱ्यांनी झुंज दिली. संपत आल्यावर गढीत गावकरी वापस आले. गढीतील बुरुजावरून (पूर्व-उत्तर) स्वतः आण्णासाहेब बाबने यांनी रझाकारावरंवर छोटी तोफ घडविली होती. तोफेच्या आवाजाने रझाकार पळून गेले. ती तोफ आजही त्यांच्या घरी पहावयास मिळते.^{xvi}

कोरंगळा (ता. औंपास) येथील गढीमध्ये देविसिंग चौहान, शेषराव वाघमारे, अपरिंसेगेकर या क्रांतीकाकाचा वावर असायचा. हे क्रांतीकारक येथे बांम्ब तयार करत असावेत. असा रझाकारांना संशय होता. गढीतील देशपांडे घराण्याचा या स्वांतत्र्य सैनिकांना आश्रय असे. त्यामुळे रझाकारांनी गढीतील लोकांची झडती घेतली त्यावेळी राम जोशी यांनाही पकडण्यात आले नंतर काही पुरावा न मिळाल्यामुळे त्यांनी राम जोशी यांना सोडून दिले.^{xvii}

सताळा(ता.अहमदपूर) येथील शंकरराव पाटील यांनी त्यांच्या गढीतून रझाकारां विरुद्ध लडा दिला होता.^{xviii} भोकरंबा (ता.रेणापुर) येथील हाके पाटलांच्या वाड्यावर हल्ला होता. मुकुंदराव आबाजी पाटील यांनी तो हल्ला परतावून लावला.^{xix}

पैठण (जि. औरंगाबाद) बाळासाहेब पाटील स्वातंत्र्य सैनिक होते. यांचा हैद्रबादच्या स्वातंत्र्य संग्रामात निजामाविरुद्ध सशस्त्र लढ्यात सहभाग घेतला. एरंड गावच्या कॅम्पचे नेतृत्व आणि सेवादल मध्ये कार्य केले.^{xx} कान्हा (जि. परभणी) - कान्हा गढीवर रझाकारांचा हल्ला झाला होता. यावेळी नानासाहेब आप्पासाहेब देशमुख जवळच लोणी येथे आश्रयाता गेले होते.^{xxi}

जवळेडा ठोंबरे- (भोकरन) या गावात क्रांतीकारक व रझाकार यांच्यात चकमक होऊन काही लोक मारले गेले होते. माजी सरपंच रामदास बाजीराव ठोंबरे डॉ. भगवानराव गणपतराव ठोंबरे, भगवान ठोंबरे व नारायण ठोंबरे यांनी लढ्यात सहभाग घेतला होता^{xxii} दरेगाव (जि. नांदेड) येथील विड्लराव राजाराम देशमुखांचा सहभाग होता मात्र स्वातंत्र्य सैनिकांचे प्रमाणपत्र यांना मिळाले नाही.^{xxiii} सास्तूर (जि. उस्मानाबाद) येथील गढीमध्ये हिंदु बरोबरच मुस्लीम लोकांनाही आश्रय दिला गेला होता.^{xxiv} बान्हाळी (जि. नांदेड) येथील आनंदराव गोविंदराव देशमुख व माणिकराव देशमुखांचा सहभाग होता.^{xxv} गोलेगाव (जि. नांदेड) व्यंकटराव गोविंदराव कुलकर्णी यांचा लढ्यात सहभाग होता.^{xxvi}

कांडली ((जि. नांदेड) येथील देशमुखांचा लढ्यात सहभाग नव्हता त्यांच्या घराण्यातील सर्व सदस्यांना रजाकारांनी संरक्षण देऊन विदर्भातील सोना देवसरी महागाव जि. पुसद येथे सोडले. हे घराणे १ वर्षानंतर या गावात परत आले.^{xxvii}

लोहा (जि. नांदेड) येथील लक्केकरांच्या गढीवर रझाकारांनी १९४८ च्या ॲक्शन काळात गढीवर हल्ला केला यात गढीतील दोघांना आपले प्राण गमवावे लागले होते.^{xxviii}

कळब (जि. उस्मानाबाद) येथील गढीत रझाकार असावेत म्हणून भारतीय लष्कराने गढीवर हल्याची तयारी केली. तो दिवस अनंत चतुर्दशीचा गढीतील लोक घावरलेले होते. त्यातील काहीजण पुजा आटोपुन गढीचे प्रवेशद्वार उघडुन बाहेर आले. त्यांच्या कपाळावरील गंध पाहून लष्करांने हल्ला थांबविला.^{xxix}

उमरखेड (जि. जालना) गढीवर रझाकारांनी हल्ला केला. रझाकारांना संशय होता की, काही क्रांतीकारक गढीत लपून बसले असावेत. म्हणून गढीच्या मुळ्य प्रवेशद्वाराच्या बाजूने तोफेचा मारा करण्यास सुरुवात केली. पण आत क्रांतीकारक नव्हते. गढी मालक सुभेदार हे निजाम सरकारशी एकनिष्ठ होते.^{xxx} गढीवर केलेला तोफांच्या माझ्यांच्या खुणा आजही दिसतात.

मानूर (जि. बीड) येथील रंगनाथराव देशपांडे यांचा काँग्रेसवाल्याशी संबंध असल्याच्या संशयावरुन रझाकारांनी संपूर्ण वाडा जाळून टाकला. या आगीत वाड्यातील सर्व लाकडी सामान जलून खाक झाले. देशपांडे घराणे मात्र अ. नगरला निघून गेले होते.^{xxxii}

हैद्राबाद स्वातंत्र्य संग्रामाच्यावेळी रजाकारांना देशमुखांचा काँग्रेस वाल्याशी संबंध असल्याचा संशय आल्याने, सगरोळीच्या देशमुखांच्या गढीची खसून झाडा झाडती झाली.^{xxxiii} भूमिगत सहभागामध्ये सगरोळीचे (जि. नांदेड) देशमुख घराणे होते. भूकंपानंतरही या देखमुखांचा मदतीसाठी सहभाग होता.^{xxxiv} तसेच कुंटरचे (जि. नांदेड) व्यंकटराव देशमुख आर्य समाजाच्या कार्यात सहभागी होऊन प्रार्थना वारेरे घेत असत.^{xxxv} स्वातंत्र्य संग्रामाची झळ याही वतनदार मंडळींना बसली, यांच्याही संपत्तीचे नुकसान झाले. वतनदार मंडळींनी मनातून स्वातंत्र्यसंग्रामाचे स्वागत केले. या वतनदार घराण्यापैकी काही अपवादही होते. ज्यांनी स्वातंत्र्य लढऱ्यात कसलाच सहभाग घेतला नाही. आपली वतनदारी जाईल या भितीने सहभाग न घेतल्याचे उदाहरणेही पुष्कळ आहेत.

सारांश :

थोडक्यात हैद्राबादच्या निजामी राजवटी विरुद्ध वेगवेगळ्या वतनदारानी आपापल्या गढी/वाड्याच्या आश्रयाने लढा दिला त्यात कधी माघार तर कधी चढाई केलेली दिसून येते. हा लढा अनेक वर्षांपर्यंत चालूच राहीला. ज्या वेळी हैद्राबाद मुक्ती संग्रामाचा लढा येथील जनतेने सुरु केला त्यावेळी त्यांना प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष सहकार्य देखील या गढी/वाड्यातील वतनदार मंडळीकडून होत राहिले. ज्या गढी/वाड्याचा आश्रय स्वातंत्र्य सेननी घेत असत ते गढी/वाडे आज मोडखळीस आले आहेत तर काही नामशेष झाले आहेत.

संदर्भ सूची :-

- ⁱ खोबरेकर वि.गो. : महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य लढे (१८१८ ते १८८४) म.रा.सा.सं.मुंबई १९९४, पृ. क्र. ३३, ३४.
- ⁱⁱ पाठक अरुणचंद्र (संपा) : नांदेड जिल्हा गॅजेटियर, भाग १, महाराष्ट्र राज्य दर्शनिका विभाग, महाराष्ट्र शासन मुंबई २०११, पृ. क्र. १७० ते १७२.
- ⁱⁱⁱ महाराष्ट्र शासन : उस्मानाबाद डिस्ट्रिक्ट गॅजेटिअर, मुंबई १९७२, पृ. क्र. ८९, ९०.
- ^{iv} एकताटे उषाताई : नांदेड जिल्हातील गढी व वाडे :एक अभ्यास, भारत इतिहास संकलन समिती, पुणे, २००२ पृ. क्र. ३७.
- ^v पगडी सेतु माधवराव : हैद्राबादच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास, मराठवाडा साहित्य परिषद हैद्राबाद, १९५६, पृ. क्र. २३.
- ^{vi} : कित्ता, पृ. क्र. २५.
- ^{vii} पगडी सेतु माधवराव : १८५७ चे आणखी काही पैलू, परचुरे प्रकाशन मुंबई २०००, पृ. क्र. १२१ ते १२२.
- ^{viii} पगडी सेतु माधवराव : हैद्राबाद स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास, पृ. क्र. ८२ ते ९६. (महाराष्ट्र शासन स्वातंत्र्य सैनिक चरित्र कोश (मराठवाडा विभाग). मुंबई, २०११ (पुनर्मुद्रण) पृ. क्र. ४५४ ते ४५७.
- ^{ix} पोतदार वसंत : हैद्राबाद मुक्ती संग्राम, आष्टा (कासार) १९८४, (आ. दु.) पृ. क्र. १३१ ते १४२.
- ^x : कित्ता, पृ. क्र. १४६. (महाराष्ट्र शासन : प्रेक्षणीय स्थळे - मध्ययुगीन गढी-वाडे, लातूर जिल्हा गॅजेटियर, दर्शनिका विभाग, मुंबई, २००८, पृ. क्र. २५२.)
- ^{xi} : कित्ता, पृ. क्र. १७५.
- ^{xii} : कित्ता, पृ. क्र. १६५.
- ^{xiii} पोतदार वसंत : हैद्राबाद मुक्ती संग्राम, पृ. क्र. १८०, १८१.
- ^{xiv} कित्ता, पृ. क्र. १६८. (महाराष्ट्र शासन : प्रेक्षणीय स्थळे - मध्ययुगीन गढी-वाडे, पृ. क्र. २५२.)
- ^{xv} कित्ता, पृ. क्र. १६९.

^{xvi} महाराष्ट्र शासन : प्रेक्षणीय स्थळे - मध्ययुगीन गढी-वाडे, पु. क्र. २५३.

^{xvii} महाराष्ट्र शासन : प्रेक्षणीय स्थळे - मध्ययुगीन गढी-वाडे, लातूर जिल्हा गॅजोटियर, दर्शनिका विभाग, मुंबई, २००८, पु. क्र. २५३

^{xviii} कित्ता, पु. क्र. २५३.

^{xix} कित्ता, पु. क्र. २५३.

^{xx} पाटील : पैठण, यांची मुलाखत, दि. ०७/११/२०१३.

^{xxi} देशमुख आबासाहेब आणणासाहेब : कान्हा, जि. परभणी, यांची मुलाखत, दि. १५/११/२०१३.

^{xxii} ठोंबरे अरुण सांडू : जवऱ्येडा (ठोंबरे), जि. जालना, यांची मुलाखत, दि. १३/११/२०१३.

^{xxiii} देशमुख बाळासाहेब विडुलराव : दरेगाव (पो. वळग), जि. नांदेड, यांची मुलाखत, दि. ०६/०५/२०१४

^{xxiv} श्री. पाटील काकासाहेब गोविंदराव : सास्तूर, जि. उस्मानाबाद, यांची मुलाखत, दि. १२/०५/२०१४.

^{xxv} जयप्रकाश आनंदराव देशमुख : बान्हाळी, ता. मुखेड, जि. नांदेड, यांची मुलाखत, दि. ५.५. २०१४.

^{xxvi} कुलकर्णी (गोलेगावकर) गोविंदराव व्यंकटराव - गोलेगाव (प.क.), जि. नांदेड, यांची मुलाखत, दि. ०९/०५/२०१४.

^{xxvii} ^{xxviii} देशमुख गणपतराव नारायणराव : कांडली (बु), जि. नांदेड, यांची मुलाखत, दि. ०७/०५/२०१४.

^{xxix} लक्हेकर (पांडे) : लोहा, जि. नांदेड, यांची मुलाखत, दि. ०९/०५/२०१४. (दैनिक लोकमत : मराठवाडा वृतांत, दि. १६/०९/२०१३.)

^{xxx} देशमुख प्रदीप हनुमंतराव : कळंब, जि. उस्मानाबाद, यांची मुलाखत, दि. १४/०५/२०१४.

^{xxxi} सुभेदार अनंत मल्हारराव : सेतू, जि. परभणी, यांची मुलाखत, दि. १५/११/१३.

^{xxxii} देशपांडे रंगनाथराव यशवंतराव : मानूर, जि. बीड, यांची मुलाखत, दि. ०७/११/२०१३.

^{xxxiii} देशमुख गुरुनाथ आनंद : सावरबल्ली - सगरोळी अर्थात सगरोळी गावचा प्राचीन, मध्ययुगीन व अर्वाचीन वैभवाचा इतिहास, विद्यावृत्त,

जुलै १९८९, पृ.क्र. २८ ते ३३.

^{xxxiv} देशमुख देविदास केशवराव - सगरोळी, जि. नांदेड, यांची मुलाखत, दि. ०६/०५/२०१४.

^{xxxv} देशमुख गंगाधरराव मोहनराव : कुंटूर, जि. नांदेड, यांची मुलाखत, दि. ०७/०५/२०१४.